

Ludwig Steindorff

**»Človek ni reven zato, ker ničesar nima, temveč zato,
ker ne dela.«
Spreminjanje odnosa do revščine v Rusiji (18.– 20. stoletje)**

Uvod

Leta 1766 je carica Katarina II. sklicala zakonodajno komisijo, ki naj bi namesto zakonika iz leta 1649, imenovanega *Uloženie*, za rusko cesarstvo oblikovala nov zakonik. Različni stanovi dežele so v komisijo odposlali svoje predstavnike; vsak deputat je dobil od svojih volivcev instrukcijo, *nakaz*, primerljiv s *Cahiers des doléances* za francoske generalne stanove iz leta 1789.

Carica je kot delovno podlago za komisijo napisala svojo »Vélíko instrukcijo«, po mnenju Heinza Duchhardta »najimpresivnejši teoretični koncept za uvajanje 'razsvetljenstva' v državo in družbo.«¹ Že sodobniki Katarine II. so »Vélíko instrukcijo« sprejeli kot senzacijo; v Franciji Ludvika XV. so razširjanje besedila prepovedali, saj naj bi ogrožalo državo.

V »Vélíki instrukciji« najdemo citat iz naslova tega spisa: »Človek ni reven zato, ker ničesar nima, temveč zato, ker ne dela.«²

To niso besede same Katarine II.; vzela jih je iz Montesquieujevega dela *De l'esprit des lois*, »O duhu zakonov«, ki je bil objavljen leta 1748. S tem citatom se tam začne poglavje *Des hôpitaux*, »O delavnicah«³. Splošno gledano je bilo Montesquieujevo delo najpomembnejša podlaga za »Vélíko instrukcijo«. Citat ponazarja odnos do revščine v optimistični podobi sveta razsvetljenstva in v navezavi na Katarino II. dokazuje veljavnost našega predmeta raziskovanja: spreminjanje odnosa do revščine v Rusiji od 18. do 20. stoletja.

Po razmisleku o definiciji pojma revščine bomo v okviru kronološko oblikovane predstavitve iskali odgovore na dve osrednji vprašanji: prvič – katere spremembe lahko zaznamo?; in drugič – katere vzporednice in razlike se kažejo v primerjavi z Zahodno Evropo?

O pojmu revščine

V literaturi na temo revščine najdemo ob različni pojmovanjih skoraj vedno ločevanje med dvema kategorijama revščine.⁴

¹ Heinz Duchhardt: *Das Zeitalter des Absolutismus*, München 1989 (=Oldenbourg Grundriß der Geschichte 11), str. 135.

² V francoščini napisano instrukcijo so takoj prevedli v ruščino in nemščino: Katharinae der Zweiten Kaiserin und Gesetzgeberin von Rußland Instruction für die zur Verfertigung des Entwurfs zu einem neuen Gesetzbuche verordnete Commiſſion, Riga/Jelgava 1769, št. 311, str. 87.

³ Charles Montesquieu: *De l'esprit des lois*, zv. 3, Paris 1958, str. 223 (Livre XXIII, Chapitre XXIX). Besedilo iz leta 1748; nemški prevod je izšel šele leta 1782.

⁴ V prvi vrsti se tu opiramo na László Vászkovics: *Armut I.*, v: *Staatslexikon*, 7. izd., ur. Görres-Gesellschaft, zv. 1, Freiburg/Basel/Wien 1985, stolpca 342 in 343; prim. mdr. Bronisław Geremek: *Geschichte der Armut. Elend und Barmherzigkeit in Europa*, prevedeno iz poljščine, München/Zürich 1988, str. 7–20.

»Ekonomska revščina« pomeni pomanjkanje sredstev, ki človeku zagotavljajo eksistenco. Pri tej je treba razlikovati med absolutno in relativno revščino. Prvo človek doseže s »prazno vrednostjo fizične ogroženosti organizma«. V zavesti o nujnosti odprave absolutne revščine lahko najdemo antropološko stalnico. Nasprotno pa se relativna ekonomska revščina nanaša na povprečen življenjski standard v neki družbi; glede na čas in prostor se jo torej različno opredeli.

Druga kategorija je »socialna revščina«. Ta implicira podprivilegiranost in »diskriminacijo v obliki družbenega izključevanja«; kaže se v stigmatiziranju in marginaliziranosti. Socialna revščina je ena od oblik socialne smrti kot posledice nepripadnosti kozmosu.⁵ Socialno revščino lahko človek izjemoma prostovoljno sprejme kot asketski dosežek; meništvo deloma temelji na tem samorazumevanju.⁶ Psihosocialne posledice socialne revščine so ambivalentne; prizadeti nihajo med apatijo in resignacijo na eni strani ter povečano agresivnostjo na drugi strani. Temu ustrezno odnos »drugih« do teh ljudi zaznamujejo tako sočutje in posebna naklonjenost kot tudi obrambna drža.

Navadno sta ekonomska in socialna revščina prepleteni in odvisni druga od druge, a kot se bo pokazalo tudi v nadaljevanju, to ni nujen pogoj.

Revščina v Rusiji pred Petrom Velikim

Zahodnoevropski popotniki iz 17. stoletja, ki so obiskali Rusijo, so tam spoznali odnos do revščine, kakršen je bil njim že tuj. Tako Adam Olearius, ki je v službi holsteinskega dvora potoval po Rusiji, pozneje pa je bil knjižničar na gradu Gottorf, poroča, da si Rusi z dajanjem miloščine želijo pridobiti vstop v nebesa in da po smrti bogataša šest tednov revežem delijo kruh:

»Tudi sicer se med Rusi najde veliko ljudi, ki ne darujejo zgolj cerkvam in samostanom, temveč so dobrodušni tudi v odnosu do revežev, čeprav jih sicer ne peče vest, ko svoje bližnje oškodujejo pri nakupu, prodaji ali kako drugače.«⁷

Revščina se v tistem času zdi za obstoj dobroteljnosti še nujna. Dejanja miloščine delujejo simbolno v religioznem smislu in so tesno povezana s skrbjo za umrle.⁸

Odprava revščine še ni bila cilj; treba je bilo zgolj preprečiti absolutno revščino oziroma revežem zagotoviti osnovna sredstva za preživetje. Neodvisno od svojega marginalnega položaja je imel revež trdno mesto v družbenih odnosih. Meja med ekonomsko in socialno revščino je bila zabrisana. Kot pripoveduje Olearius, so ljudje kruh darovali v takšnem obliju, da so prejemniki teh darov iz njega delali *suharki*, »prepečenec«, in ga prodajali.

⁵ Hans-Peter Hasenfratz: Die toten Lebenden. Eine religionsphäno-menologische Studie zum sozialen Tod in archaischen Gesellschaften, Leiden 1982 (=Beihefte der Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte 24).

⁶ Ludwig Steindorff: Einstellungen zum Mönchtum im Spiegel altrussischer Quellen, v: Archiv für Kulturgeschichte 75 (1993), 1, str. 65–90.

⁷ Adam Olearius: Vermehrte Neue Beschreibung Der Muscowitischen und Persischen Reyse, Schleswig 1656 (ponatis: Tübingen 1971), str. 316–317.

⁸ Joachim Wollasch: Toten- und Armensorge, v: Gedächtnis, das Gemeinschaft stiftet, ur. Karl Schmid, Freiburg 1985, str. 9–38; glede Rusije: Ludwig Steindorff: Memoria in Altrußland. Untersuchungen zu den Formen christlicher Totensorge, Stuttgart 1994, predv. str. 24 in sledeča, 161.

Reforme Petra Velikega

V 16. in 17. stoletju najdemo v moskovski Rusiji zgolj prve nastavke državno organizirane skrbi za reveže. Šele pod Petrom Velikim je v različnih ukrepih jasno razpoznaven nov odnos do revščine, ki je med seboj povezal tri cilje:

- treba je bilo vzpostaviti organizirano skrb za reveže, ki je sama sebe v glavnem pojmovala kot skrb zaprtega tipa s hospitalizacijo;
- za tiste reveže, za katere so menili, da so sposobni za delo, je bilo treba uvesti prisilno delo;
- reveži, ki niso bili hospitalizirani in ki niso delali, so bili kriminalizirani.

Vsi posamezni ukrepi so bili konceptualno med seboj povezani tako, da so se izkazali za različne izrazne oblike zgodnjenovoveškega družbenega discipliniranja. Car je večkrat – leta 1691, 1694 in 1708 – izdal zakone proti lažnim revežem v mestih, ki naj bi se vrnili v kraje, iz katerih so izvirali. Leta 1718 je prepovedal izročanje darov neposredno revežem; namesto tega je bilo miloščino treba oddati v ubožnicah.⁹

»Duhovni reglement« o nalogah in položaju pravoslavne cerkve, ki ga je leta 1721 napisal Feofan Prokopovič, vsebuje tudi odlomek o zlorabah s strani lažnih beračev, ki s svojim obnašanjem povzročajo škodo resničnim revežem.

»Zdravi in leni berači so Bogu odvratni in tisti, ki jih oskrbuje z darovi, pomaga in je soudeležen pri njihovem grehu. Kar da za takšno ničevo miloščino, deluje proti njemu in mu ne prinaša duhovne koristi. Takšna slaba miloščina pa tudi domovini ... povzroča veliko škodo.«¹⁰

Tu naletimo na razlikovanje med dobro in slabo miloščino ter med dobrimi in zlobnimi, ponižnimi in agresivnimi berači. Ta odnos do revščine zaznamuje hkratnost starega pojmovanja in novega pogleda. Na eni strani se dajanje miloščine in s tem obstoj revežev še vedno kaže kot nujna za posameznikov dušni blagor, na drugi strani pa se že pojavlja prizadevanje, da bi revščino odpravili ali jo vsaj naredili nevidno.

Sicer pa niti Petru Velikemu niti njegovim naslednicam in naslednikom ni uspelo, da bi nujnost ločevanja med »lažnimi« in »pravimi« reveži postala kolektivno prepričanje. Kot so pripomnili pisci s konca 19. stoletja, v tistem času še vedno ni veljalo za spodobno, če se je človek spraševal o nujnosti pomoči in zaradi možnosti prevare, ki je ni bilo mogoče izključiti, komu odrekel miloščino.¹¹

Peter Veliki je leta 1712 izdal *ukaz* o ustanovitvi najdenišnice, doma, kjer so samske matere lahko anonimno oddale svoje otroke. Dečki naj bi se pozneje izučili za obrtnike in

⁹ O politiki do revežev v Rusiji vse do začetka 20. stoletja prim. v okviru ruske literature mdr.: S. V. Speranskij: K istorii niščestva v Rossii [O zgodovini revščine v Rusiji], Sankt-Peterburg 1887, str. 19–25; E. D. Maksimov: Obščestvennaja pomošč' nuždajušimsja v istoričeskom razvitii ee v Rossii [Zgodovinski razvoj družbene pomoči ubožnim v Rusiji], Sankt-Peterburg 1906, str. 23–32; zelo informativno tudi: F. G. Brokgauz [Brockhaus]/I. A. Efron: enciklopedičeskij slovar' [Enciklopedijski slovar], prispevki: Vospitatel'nye doma (Najdenišnice (1891)), Detskie prijutj (Domovi za otroke (1893)), Niščestvo, niščie (Revščina, reveži (1897)), Prizrenie obščestvennoe (Socialno skrbstvo (1898)). – Novejša dela v zahodnih jezikih: Adele Lindenmeyr: Poverty Is Not a Vice. Charity, Society, and the State in Imperial Russia, Princeton, New Jersey 1996, str. 27–30; Daniel H. Kaiser: The Poor and Disabled in Early Eighteenth-Century Russian Towns, v: Journal of Social History 22 (1998), str. 125–155.

¹⁰ Geistliches Reglement, III. del, 12.; nemški prevod v: Die Orthodoxe Kirche in Rußland. Dokumente ihrer Geschichte (860–1980), ur. Peter Hauptmann/Gerd Stricker, Göttingen 1988, str. 417.

¹¹ Speranskij: K istorii niščestva, str. 6 in sledeča; Maksimov: Obščestvennaja pomošč', str. 4; A. Lihačev: Nakazanie i pomošč' niščim [Kazen in pomoč za reveže], v: Trudovaja pomošč' 2 (1899), zv. 1, Neofficial'naja časť, str. 1–24, tukaj str. 1.

mornarje. Peter Veliki je pri tem očitno sledil zgledom iz Zahodne Evrope, kjer so najdenišnice poznali že od poznega srednjega veka.¹²

Kot je ugotovil Evgenij Dmitrievič Maksimov, eden najplodnejših piscev o socialnem vprašanju na prelomu 19. in 20. stoletja, skrbstvena politika Petra Velikega ni pomenila državnega nosilstva, temveč zgolj zahtevo države, da določi predpise.¹³ Sicer pa bi bilo to formulo mogoče analogno prenesti na carsko cerkveno politiko.

Nov prelom pod Katarino II.

Politiko, ki jo je uvedel Peter Veliki, so nadaljevale njegove naslednice; napetost med zahtevo po absolutnosti norme in zgolj zasnovanim uresničevanjem je ostala.

To nasprotje se je šele z ukrepi Katarine II. nekoliko zmanjšalo. Iz »Vélike instrukcije« smo že citirali; kar zadeva odnos do revščine, je bila programatična. Tu ne najdemo nobenih sledi podeljevanja religioznega smisla, tako kot jih še najdemo v »Duhovnem reglementu« iz leta 1721. S tem, ko se delo ne kaže več kot nujno zlo, temveč – nasprotno – kot pozitivna vrednota, se napoveduje dolg seznam meščanskih kreposti. Predvsem revščina ni več nespremenljiv položaj, ampak jo je mogoče odpraviti z delom.

Tako kot velja tudi za druge teme, je bila zahteva »Vélike instrukcije« tudi tu daleč od uresničljivega; vseeno pa je dala spodbudo za vrsto ukrepov, s katerimi se je jasno okreplil angažma države za reveže prek okvirov represivne politike. Katarina je leta 1764 v Moskvi¹⁴ in leta 1770 v Sankt Peterburgu ustanovila *vospitatel'nye doma* (v dobesebnem prevodu »vzgojne domove«) za dojenčke in majhne otroke; pozneje so takšni domovi nastali tudi v drugih krajih po državi. Njihova največja pomanjkljivost je bila visoka umrljivost, zaradi česar so leta 1828 ustanavljanje teh domov prepovedali, ne da bi znotraj javnih ukrepov ponudili kakšno alternativo. Šele ob koncu 19. stoletja je bilo ustanavljanje domov spet mogoče.

V okviru *ukaz* o gubernijski upravi iz leta 1775 je prišlo do enotne ureditve pristojnosti za celotno državo: v vsaki guberniji je bilo treba ustanoviti *prikaz obščestvennogo prizrenija*, »urad za javno skrbstvo«. Ta je bil pristojen za vse oblike zaprte nastanitve v ubožnicah, bolnišnicah in sirotišnicah, poleg tega pa še za *narodnye školy*, najnižjo stopnjo šolstva. *Priказы* so kot »osnovni kapital« za svojo dejavnost dobili po 15.000 rubljev, ki so jih smeli naložiti v hipoteke. Sicer pa je bilo financiranje ustanov naloga stanov v posameznih gubernijah.

Poleg delavnic, v katerih je delo – v skladu s francoskim *dépôt de mendicité* – služilo kot kazen za beračenje, nedelo, naj bi *priказы* ustanovili še hiše, v katerih bi lahko ljudje prostovoljno delali za plačilo v naturalijah in tudi v denarju. Podobne ustanove so bile v Rusiji priljubljene še ob koncu 19. stoletja; šlo je za *doma trudoljubija*, »hiše ljubezni do dela«, ki so bile ustanovljene na privatno pobudo.

¹² Prim. David L. Ransel: *Mothers of Misery. Child Abandonment in Russia*, Princeton, New Jersey 1988, str. 26 in sledeča.

¹³ Maksimov: *Obščestvennaja pomošč'*, str. 30, 32.

¹⁴ Nemški prevod statuta že v: *Neuerändertes Rußland oder Leben Catharinae der Zweyten Kaiserinn von Rußland*. 2. del, Riga/Leipzig 1772, str. 3–92: *General-Plan des Kinderhauses und Accouchier-Hospitals in Moskau* [Splošni načrt doma za otroke in porodnišnice v Moskvi].

Človekoljubne družbe in državni ukrepi

Na začetku 19. stoletja se je pričela razvijati privatna dobrodelnost, ki ni bila več tradicionalno versko utemeljena. A namesto da bi se zdaj opozarjalo na pristojnost države, se je v maksimo povzdignilo posameznikovo odgovornost; prve izrazne oblike tega so bile človekoljubne družbe in solidarnostni skladi. Toda značilno je, da so vse človekoljubne družbe, ki so jih ustanovili do leta 1824, nastale v mestih izven stare moskovske države – v samem Sankt Peterburgu (leta 1802), v baltiških provincah in na nekdanjem poljsko-litovskem ozemlju. K najbolj znanim človekoljubnim osebnostim v Rusiji spada Fedor Petrovič Haas [Gaaz] (1780–1853), moskovski zaporniški zdravnik nemškega porekla, ki ga je v pogrebni sprevedu pospremlilo približno 20.000 ljudi, večinoma iz nižjih slojev.

V času konservativnega carja Nikolaja I. (1825–1855) je država na privatni angažma gledala z nezaupanjem; v njem je namreč videla del »naprednega gibanja«, zato je njegov razmah ovirala s strogimi predpisi. Leta 1837 so v Moskvi in Sankt Peterburgu, pretežno na državno pobudo, ustanovili po en *Komitet po razboru i prizreniju prosjaščih milostynju*, »Komite za preverjanje in oskrbo ljudi, ki prosijo za miloščino«, ki se je v obeh mestih kmalu uveljavil kot stalna ustanova. Komiteji naj bi pravzaprav pomagali pri iskanju dela in občasno nudili podporo, a so v resnici v prvi vrsti služili kot organ za pomoč policiji pri napotitvah ljudi v delavnice. V Sankt Peterburgu so h komiteju letno privedli od 3000 do 4000 ljudi, od tega 4,3 % plemičev in 32,7 % nekdanjih vojakov.

Tako je bilo to, kar so v času Petra Velikega predvideli kot program, do sredine 19. stoletja uresničeno vsaj v velikih mestih.

Dosežki zemstva

Pri izdelavi projektov za Vélike reforme pod Aleksandrom II. (1855–1881), ki jih je uvedla kmečka odveza leta 1861,¹⁵ sta bila odnos do revščine in organizacija skrbstva za reveže povsem podrejeni temi. Ljudje z družbenega roba so bili skupina brez lobija in podpore v političnih strukturah; uspeh reform ni bil odvisen od njihove razpoložnosti. Kljub temu so imele reforme pomembne neposredne in posredne učinke.

Državne naloge, ki so bile v rokah *prikazy občestvennogo prizrenija*, ki so bili zdaj že zastareli in niso dobro delovali, so leta 1864 prešle na novoustanovljena *zemstva*, samoupravo »pokrajin«, in leta 1870 tudi na mesta s samoupravo. Pri tej reorganizaciji je šlo za več kot administrativen ukrep; to je bil eden od vidikov vključevanja družbe v politično odgovornost.

Financiranje dejavnosti skrbstva s strani posameznih stanov, kot ga je uvedla Katarina II., pa se je ohranilo. Skrbstvena politika pri *zemstva* je trpela zaradi kroničnega pomanjkanja denarja: na eni strani so dopolnilna nakazila iz državnega proračuna vedno zaostajala za želenim, na drugi strani pa veliko vaških skupnosti ni bilo sposobnih plačevati za svoje oskrbovane pripadnike v ustanovah, ki jih je upravljalo *zemstvo*. Šele v skladu s statutom iz leta 1898 so *zemstva* prevzela stroške za hospitalizacijo pripadnikov nižjih stanov. Kljub vsem slabostim so *zemstva*, kot je v raziskavah iz leta 1894 in 1906 na podlagi številčnih podatkov pokazal Maksimov, dosegla pomembne uspehe, zlasti v primerjavi z gubernijami, v katerih *zemstva* niso bila ustanovljena.

¹⁵ Vélike reforme so obsegale kmečko odvezo leta 1861, ustanovitev *zemstva* za regionalno samoupravo leta 1864, reformo sodstva leta 1864, razširitev mestne samouprave leta 1870 v analogiji z ureditvijo *zemstvo* in reformo vojske leta 1874 z uvedbo splošne vojaške obveznosti.

Po ocenah iz leta 1894 je bilo na področju, ki so imela *zemstvo*, odvisno od pomoči 3 % prebivalstva – dobra dva milijona od skupaj 67. K pomoči potrebnim so bili šteti duševni bolniki, invalidi, obubožani in okrog 422.000 izkoreninjenih otrok. Število pomoči potrebnih v vsej državi je bilo ocenjeno na 6 do 6,5 milijonov od približno 123. Iz tega bi bilo treba zaključiti, da je bil v večinoma zaostalih gubernijah brez *zemstvo* delež pomoči potrebnih večji, namreč med 7,1 % in 8 %. Že zaradi omenjenih manjših izdatkov nastala neskladnost v odnosu do gubernij, ki so imele *zemstvo*, se je s tem še dodatno okrepila.

Koliko pomoči potrebnih so zajeli ukrepi pomoči s strani *zemstva* in drugih institucij? V številne podatke za leto 1894 je poleg prej omenjenih dveh milijonov vključenih tudi 1,2 milijona priložnostnih delavcev in trajno brezposelnih brez zemlje. Za 10 % od 3,2 milijona so skrbeli svojci, za 60 % pa »družbena pomoč«.¹⁶ To bi znašalo 2,8 % prebivalstva na območjih, ki so imela *zemstvo*. V nemškem cesarstvu je delež prejemnikov pomoči leta 1885 znašal 3,4 % – kar je prej znamenje širše zgrajene mreže pomoči kot pa številčnejše skupine pomoči potrebnih v družbi. 30 % pomoči potrebnih na območjih z *zemstvo* je živelo v sivem območju med priložnostnim delom, organiziranim beračenjem in kriminalom. Pri tem je treba pripomniti, da je beračenje še vedno veljalo za kaznivo dejanje.

Nove oblike skrbstva

Od takrat, ko je skrbstvo postalo stvar *zemstva*, so se spremenile tudi njegove oblike. Oblike odprte pomoči so postale pomembnejše od zaprte nastanitve. S tem je bilo mogoče bolje ohraniti mreže družbenih vezi. Skrbstvo in izvrševanje kazni sta do takrat v enaki meri pomenila vključevanje in segregacijo, zdaj pa so njuno bližino odpravili. V nastavkih za dekriminalizacijo revščine lahko prepoznamo osrednjo spremembo odnosa.

S tem, ko so do leta 1906 ustanovili več kot 800 *popečitel'stva*, »skrbništev«, je prišlo do decentralizacije skrbstva. Tako je bilo mogoče pomoč bolje uskladiti s posameznim primerom, pomoči potrebni ljudje pa so dobili neposredne kontaktne osebe. Vse dejavnosti v okviru skrbništva so bile odprte tudi za ženske. Sposobnost delovanja skrbništev in zaupanje, ki so ga uživala, pa sta bila omejena s tem, da sta aktivna in pasivna volilna pravica pri uradih ostali pridržani za višje cenzusne razrede.

Kot je zabeleženo tudi v sodobni literaturi, tako nastali sistem približno ustreza »elberfeldskemu sistemu«, ki je bil v zadnji četrtini 19. stoletja znan v Nemčiji in po katerem je bilo delo skrbnikov za reveže in njihovih pomočnikov v mestnih skrbniških okrožjih izključno častno.¹⁷ Toda v nemškem cesarstvu se je ta model že kmalu moral umakniti »strasbourškemu sistemu« iz leta 1906, prvemu, ki ni temeljil zgolj na častnem delu, temveč je imel tudi osrednji urad s poklicnimi skrbniki za reveže. Pomoči potrebna oseba se je najprej obrnila na ta urad in šele takrat so jo napotili k pomočnikom, ki so delo opravljali častno. Poleg javnega skrbstva (deloma je bila njegova nosilka še država; če so bila ustanovljena *zemstva*, pa je bilo skrbstvo večinoma v njihovih rokah) se je razmahnila tudi zasebna iniciativa, zlasti ker je

¹⁶ Vse številke so povzete po: Evgenij Dmitrievič Maksimov: Istoriko-stati-stičeskij očerk blagotvoritel'nosti i obščestvennogo prizrenija v Rossii [Zgodovinsko-statistični očrt dobrodelnosti in socialnega skrbstva v Rusiji], s. I. 1894, str. 239, 250–252. – Tudi če bi utegnili podvomiti o zanesljivosti tako natančnih števil, pa o jasno razvidnem ponderiranju vendarle ni dvoma. Prim. tudi I. P. Pavlova: Organizacionnye i pravovye osnovy social'nogo popečenija v Rossii na rubeže XIX–XX vekov. Sankt-Peterburg 2003.

¹⁷ O elberfeldskem sistemu iz leta 1853: Christian Sachße/Florian Tennstedt: Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland, zv. I, Stuttgart itd. 1980, str. 215–218, 286–290, zv. II, Stuttgart 1988, str. 23–27.

zakonodaja iz leta 1862 v zvezi z ustanavljanjem *zemstva* v ta namen puščala več svobode.¹⁸ V smislu delitve nalog v meščanski družini je bilo v takšnih organizacijah angažiranih razmeroma veliko žensk.

Privatna dobrodelnost je ob verskem in humanitarnem vzgibu služila tudi zagotavljanju ugleda. Da bi se ustreglo tej želji, je zakon iz leta 1877 dovolil, da se zasebne dobrodelne ustanove imenuje po ustanovitelju ali po osebi, ki jo je izbral.¹⁹

Poleg programov pomoči za lačne je bila pomembna želja zasebne iniciative spodbujati zaposlovanje. To so med drugim uresničevali z ustanavljanjem *doma trudoljubija*, »hiš ljubezni do dela«, v katerih so lahko ljudje čez dan delali za majhno plačilo in hrano. Kot je bilo leta 1899 zapisano v članku časopisa *Trudovaja pomošč'*, »Delovna pomoč«, naj bi ljudje tu živeli kot v družini; hiša naj bi delovala kot šola. Piscu se je celo zdelo nujno, da se te hiše poveže tudi z nočnimi bivališči, saj je po njegovem sicer obstajala nevarnost, da uspehe resocializacije, ki so bili doseženi čez dan, izkušnje nočnega azila uničijo. Za ponazoritev je uporabil poročilo o *nočležnye prijuty*, »nočnih azilih«, v Kijevu, v primerjavi s katerimi je bil »nočni azil« pri Maksimu Gorkem videti prav prijeten.²⁰

V celoti gledano je mogoče ugotoviti že kar hierarhijo gostote skrbniškega dela: od metropol Moskve in Sankt Peterburga²¹ prek drugih velikih mest do manjših središč. Če odmislimo občasne akcije pomoči, je bilo od mest oddaljeno podeželsko prebivalstvo iz novih oblik organizacije večinoma izključeno, poleg tega pa zaradi še razmeroma močne socialne opore v družini in vaški skupnosti od njih tudi ni bilo v takšni meri odvisno.

Teme strokovne publicistike

Spremembo v odnosu do revščine lahko vidimo tudi v nastajanju strokovne publicistike o socialnem vprašanju; izdajali so jo državni in nedržavni nosilci socialnega dela.²² Vsebinski poudarek posameznih revij je bil na ožjem delovnem področju njihovega nosilca; toda vedno se nekatere teme prekrivajo: v vsaki reviji najdemo material za vsa področja ogroženosti zaradi družbene marginalnosti. Tako ponuja *Tjuremnyj vestnik*, »Zaporniški vestnik«, v letniku 1893 zgodovino skrbstva za reveže v Rusiji; *Detskaja pomošč'*, »Pomoč otrokom«, vsebuje mnogo gradiva o bolnišnicah v Moskvi. Povsod prisotna velika tematska področja so:

- skrb za otroke in mladino: sem obenem spadajo prizadevanja za ustanovitev otroških vrtcev in jasli ter za zagotavljanje šolske izobrazbe;²³
- pomoč brezposelnim in brezdomcem;
- zdravstvo;
- izvrševanje kazni in resocializacija.

¹⁸ Prim. A. D. Stepanskij: Obščestvennye organizacii v Rossii na rubeže XIX–XX vekov [Družbene organizacije v Rusiji na prelomu 19. in 20. stoletja], Moskva 1982, str. 42–44.

¹⁹ Galina Nikolaevna Ul'janova: Blagotvoritel'nost' moskovskih predprinimatelej. 1860–1914 gg. [Dobrodelnost moskovskih podjetnikov 1860–1914], Moskva 1999, str. 184–208. Prim. tudi Galina N. Ul'janova: Wohltätige Unternehmerinnen in Moskau 1860–1914, v: Gesellschaft als lokale Veranstaltung. Selbstverwaltung, Assoziierung und Geselligkeit in den Städten des ausgehenden Zarenreiches, ur. Guido Hausmann. Göttingen 2002 (=Bürgertum. Beiträge zur europäischen Gesellschaftsgeschichte 22), str. 405–432.

²⁰ Trudovaja pomošč' 2 (1899), 7, str. 185–188.

²¹ Posebej za Sankt Peterburg prim. V. I. Kapusta: Istorija peterburgskoj blagotvoritel'nosti. Bibliografičeskij ukazatel' [Zgodovina sanktpeterburške dobrodelnosti. Bibliografski seznam], v: Nevskij archiv. Istorikokraevedčeskij sbornik, Moskva/Sankt-Peterburg 1993, str. 429–458.

²² Prim. obsežno bibliografijo pri Lindenmeyr: Poverty is Not a Vice, str. 305–321.

²³ Prim. Detskaja pomošč' 1894, Priloženie: Iz bumag N. V. Isakova [Iz zapiskov N. V. Isakova], str. 3–5: V meščanski družbi ima vsak pravico do cerkve, šole in bolnišnice.

Prekrivanje tematskih področij je nenazadnje samoumevna posledica bližine prizadetih skupin. Posamezne osebe so pogosto izmenično ali istočasno pripadale več skupinam; po biblijski metaforiki vse te skupine – zanemarjeni otroci, brezposelni in brezdomci, bolniki in zaporniki – spadajo k »najmanjšim Kristusovim bratom«. Tako še zmeraj ni bilo neobičajno, da so ljudje darovali tudi zaporom, predvsem pa poboljševalnicam za mlade, ki so zagrešili kaznivo dejanje.²⁴ Zapornikom, ki so jih peljali po ulicah, so mimoidoči na skrivaj dajali miloščino.²⁵

Revije veliko poročajo o razmerah v tujini, predvsem v Franciji, Veliki Britaniji, Nemčiji in ZDA. Pri tem prevladuje mnenje o lastni zaostalosti. Tako je v *Detskaja pomošč'* leta 1885 o ravnanju z zanemarjenimi otroki v Franciji zapisano naslednje:

»Francija spada k že razmeroma zelo naprednim deželam na poti kulture in družbenega razvoja. /.../ Pri nas to vprašanje [zanemarenih otrok], žal, še ni prišlo na vrsto; čaka na rešitev s strani države in družbe.«²⁶

Le redko najdemo zahtevo po vračanju k lastnim vrednotam kot nasprotju prodiranja tuje kulture.²⁷ Navadno so druge dežele prikazane kot zgled. Čas bi bil, da se zgledu »Zahodne Evrope« sledi tako, da se okrepi zasebno iniciativo.²⁸

Revije so bile pomembne kot forumi za oblikovanje predstav o ciljih; splošne tendence, ki jih tu prepoznamo, so:

- profesionalizacija socialnega dela;
- okrepitev vidika resocializacije;
- diferenciacija: cilj je jasna delitev nalog med posameznimi nosilci socialnega dela;
- ekonomizacija: zagotovitev finančne osnove je bila pogoj za stabilnost posameznih ustanov; nasproti temu se je pomanjkanje finančne osnove izkazalo za kroničen problem začetkov državno organiziranega skrbstva v 18. stoletju.

Tako kot v takratni zahodni strokovni literaturi so tudi v predrevolucionarni ruski strokovni literaturi razmišljali o marsičem, kar je bilo v veliki meri uresničeno šele v zahodni socialni državi druge polovice 20. stoletja. Vedno se je pri tem izhajalo iz soobstoja javnega in zasebnega skrbstvenega dela.

Pavperizem kot »nova revščina«

Poleg »stare revščine«, ki je zadevala marginalne skupine oziroma ki je vodila v marginalen položaj, se je v 19. stoletju kot spremljevalni pojav industrializacije in urbanizacije v podobi pavperizma razvila nova oblika množične revščine.

Mladi sloj industrijskega delavstva je zaradi pomanjkanja dela in dohodkov živel v kronični ekonomski revščini. Pri nizkem plačilu – tudi če je bilo na razpolago dovolj dela – človek fizično praktično ni mogel opraviti toliko dela, da bi lahko ušel revščini, poleg tega pa je tudi pogosto primanjkovalo ponudb za delo.

Pavperizem, ki je imel na dolgi rok za družbeni mir zastrašujoče učinke, so v razvitih industrijskih državah s postopnim naraščanjem kupne moči množic ob višjih plačah ekonomsko ublažili. Razvijanje novih oblik solidarnosti v sindikatih in socialne demokracije kot

²⁴ Tjuremnyj vestnik 3 (1893), 12, str. 521: Minister odobri prevzem treh darov.

²⁵ To je nazorno predstavljeno v romanu Leva N. Tolstoja: *Voskresenie* (1899), tukaj po nemški izdaji: *Auferstehung*, Hamburg 1956, zv. I, str. 10 (knjiga I, pogl. 1); str. 149 (I, 41); zv. II, str. 112 (II, 35).

²⁶ *Detskaja pomošč'* 1 (1885), 24, str. 1142–1143.

²⁷ Tako je zapisano v nekem pismu bralcev, objavljenem v *Detskaja pomošč'* 1 (1885), 3, stolpci 189–192.

²⁸ *Detskaja pomošč'* 1 (1885), 1; str. 53: primerjava Zahodne Evrope in Rusije.

oblike politične organizacije je učinkovalo družbeno stabilizirajoče; razvila se je posebna delovna kultura. Država pa je poskrbela za ponovno vključevanje z zakonodajo o varstvu pri delu, z mrežo obveznih zavarovanj in z razširitvijo politične udeležbe.

V Rusiji so pavperizacijo v skladu s pozno industrializacijo le z obotavljanjem sprejeli za družben pojav. V vladajočih krogih celo naletimo na zavestno potlačitev, saj bi zaznavi pavperizma moralo slediti priznanje o obstoju delavskega vprašanja.

Z začetki industrializacije povezane slabe družbene razmere sicer do konca *ancien régime* nikakor niso bile premagane, vendar pa je treba ugotoviti tudi, da je od industrijskega *take off*, ki se je začel leta 1880, pa do postopne zakonodaje o varstvu pri delu in legalizacije sindikatov leta 1906 v primerjavi z Zahodno Evropo minilo le malo časa.

Tako najdemo tudi v članku A. Lihačeva v *Trudovaja pomošč'* iz leta 1899 optimistično napoved. Pavperizem – revščina tistih, ki delajo in tistih, ki iščejo delo – je po avtorjevem mnenju zgodovinska faza in jo je mogoče preseči s pomočjo kompromisa med delavci in »kapitalisti-podjetniki«. Ostala bo samo revščina tistih, ki so za delo nesposobni, in onih, ki jim ni do dela. To bo tudi v prihodnosti ostala naloga družbe, pri kateri bo treba hkrati uporabiti represijo in pomoč.²⁹

Kar zadeva zahodnoevropske industrijske družbe, se je napoved izkazala za povsem točno; v sami Rusiji pa je z oktobrsko revolucijo in zahtevo po izgradnji nove družbe prišlo do popolne zamenjave paradigme.

Revščina kot večinski položaj: sovjetski časi

Zaradi prve svetovne vojne, revolucije, državljanske vojne in končno sovjetske gospodarske in družbene politike je revščina postala v novi državi večinski položaj. Toda ta relativna revščina je bila izključno ekonomskega značaja, zaznamovalo pa jo je kronično pomanjkanje. Niti najmanj ni pomenila družbene deklasiranosti in marginalnosti. Sicer so ekonomsko revščino pozneje omilili, predvsem v šestdesetih in sedemdesetih letih, toda pomanjkanje blaga je ostalo sistemu imanenten pojav.

Revščina v smislu pavperizma je postala pozitivna vrednota, položaj razreda, ki je v skladu s samorazumevanjem sistema v oktobrski revoluciji prevzel oblast. Razumevanje revščine kot položaja večine, katere interese je sistem uradno zastopal, je bilo posebej jasno oblikovano v propagandni kampanji med letoma 1928 in 1930. Usmerjena je bila proti večjim kmetom, »kulakom«, ki so prevladovali v vaških skupnostih, in je delala reklamo za kolektivizacijo: kulake so opisovali kot sovražnike večinske *bednota*, »vaške revščine«.

Na mesto skrbstvene politike, ki se je posvečala predvsem ljudem z obrobja in tistim, ki jih je takšno stanje ogrožalo, je po revoluciji stopila vseobsegajoča socialna politika. To še ni nujno sovjetska posebnost, kajti kot izpeljuje Hans Scherpner, je tudi v Nemčiji po prvi svetovni vojni prišlo do »vdora socialnopolitičnih ciljev v skrbstvo – torej veliko prej kot v Združenih državah –, prinesel pa je preobrat od individualizirajoče pomoči h kolektivistični skrbi za skupine.«³⁰ A ne le, da so to spremembo v Sovjetski zvezi veliko bolj dosledno spravili v tek; v skladu s sovjetskim modelom družbe je država monopolizirala socialno delo. Za zasebno pobudo karitativnih ustanov ni bilo več prostora.³¹ Druga izdaja »Vélike so-

²⁹ Trudovaja pomošč' 2 (1899), 1, Neofficial'naja čast', str. 3.

³⁰ Hans Scherpner: Theorie der Fürsorge, 2. izd., Göttingen 1974, str. 138–157, 162.

³¹ I. N. Il'ina: Obščestvennye organizacii v 1920-gody [Družbene organizacije v dvajsetih letih 20. stoletja], Moskva 2000, str. 200–201 ponuja seznam združenj za pomoč in solidarnost v dvajsetih letih, vključno z »Rdečim križem«; toda o dobrodelnosti, katere nosilec bi bila zunajdržavna pobuda, ne moremo več govoriti.

vjetske enciklopedije» je šla leta 1950 tako daleč, da je *blagotvoritel'nost'*, »dobrodelnost«, definirala takole:

»Pomoč, ki jo predstavniki vladajočega razreda družbe izkoriščevalcev licemersko izkazujejo določenemu delu nepremožnega prebivalstva, s ciljem, da prevarajo delovne ljudi in jih odvrnejo od razrednega boja.«³²

Sicer pa: tudi če dobrodelnost v sovjetskem sistemu ni bila javno priznana vrлина, se vseeno zastavlja vprašanje, ali je ugotovitev, ki jo včasih lahko slišimo kar od nekdanjih sovjetskih državljani, da je bila sovjetska družba *bez miloserdija*, »brez usmiljenja«, res upravičena. Kot zasebno-osebna vrлина se je morda ohranila v večji meri kot v zahodnih industrijskih družbah.

Besprizornye

Revščino v smislu ekstremnega ekonomskega pomanjkanja in obenem izrazite marginalnosti so v sovjetski Rusiji sprejemali v zvezi z *bessprizornye*, zapuščenimi, dobesedno »nenadzorovanimi« mladostniki.

Kot smo že prej nakazali, je bil ta pojav prisoten že v predrevolucionarni Rusiji; tudi besedo so takrat že poznali, vendar pa je šlo za pojav obrobne značaja. Med vojno in državljansko vojno, najmočneje pa med lakoto v letih 1921/22 je število *bessprizornye* naraslo na približno sedem milijonov. Že leta 1925 so jih našteali samo še milijon in do konca dvajsetih let je njihovo število še upadlo, vendar pa so *bessprizornye* ostali »produktivna kategorija«, predvsem zaradi bega mladostnikov s podeželja; ob tem je kot podrejen dejavnik treba omeniti liberalno sovjetsko družinsko politiko, ki je olajšala hitro razpadanje družin.³³ Še danes znani pedagog A. S. Makarenko si je v svojih delovnih kolonijah za mladino prizadeval za resocializacijo *bessprizornye*.

Pri liberalnem nemškem novinarju Hansu Siemensu, ki je leta 1930 odpotoval v Sovjetsko zvezo, najdemo še en pojasnjevalni model za problem *bessprizornye*, ki je bil od revolucije naprej veliko bolj izrazit: po njegovem mnenju je zaradi sovjetske verske politike razpadel sistem oskrbovalne mreže za berače, ki je bila vezana na cerkvene praznike:

»Cerkve in samostani stare Rusije so potrebovali berače. Brez beračev ni cerkvenega praznika! Bogata kmečka ali meščanska žena je na poti iz cerkve domov hotela skozi špalir »revežev«. Za odpuščanje grehov je hotela delovati dobrodelno, dati miloščino ... Berači in romarji v Rusiji so potovali in živeli v skladu s koledarjem svetnikov, cerkva in samostanov. In otroci so potovali z njimi.«³⁴

Po uradnem sovjetskem stališču je bil problem *bessprizornye* ob koncu dvajsetih let rešen in je šele ob drugi svetovni vojni za nekaj časa znova postal aktualen. Pri tem je ostalo prezrto dejstvo, da je njihovo število na začetku tridesetih let ponovno naraslo zaradi kolektivizacije in lakote, ki ji je sledila, torej zato, ker je odpovedal sistem sam.

³² Bol'shaja sovetskaja enciklopedija, 2. izd., zv. 5, Moskva 1950, str. 278–279.

³³ Allan Ball: And Now My Soul Is Hardened. Abandoned Children in Soviet Russia, 1918–1930, Berkeley/Los Angeles/London 1994; A. Ju. Rožkov: Bor'ba s bessprizornost'ju v pervoe sovetskoe desjatiletie [Spopad s problemom zanemarjene mladine v prvem desetletju Sovjetske zveze], v: Voprosy istorii 1999, 1, 134–139.

³⁴ Hans Siemsen: Rußland ja und nein, Berlin 1931, str. 31 in sledeča.

Marginalnost po načrtu: brezpravnost in prisilno delo

Nenazadnje je sovjetski sistem tudi načrtno ustvarjal socialno revščino, tako rekoč stanje socialne smrti, ki je s seboj prinesla tudi gospodarsko obubožanje. Ta revščina je zadevala tako resnične kot domnevne politične nasprotnike. Družbene skupine, ki so jih imeli za nezaželene, so bile odrinjene na rob; sem so spadali pripadniki meščanske inteligence, duhovniki in njihove družine, najizraziteje pa kmečki »kulaki«. Izključevanje je segalo od izgube določenih političnih in državljanskih pravic prek deportacije v kraje z najtežjimi življenjskimi pogoji pa vse do prisilnega dela in pripora v taborišču.

»Likvidacija« – če uporabimo žargon sistema – skupin, ki so jih razglasili za sovražne, je obenem služila notranji homogenizaciji prek ustvarjanja in gojenja jasnih predstav o sovražnikih.

Od tridesetih pa vse do petdesetih let so umetno ustvarjeno marginalnost sistematično ekonomsko izkoriščali. Uporaba ujetnikov je bila pomemben gospodarski dejavnik predvsem pri delih v težkih klimatskih pogojih. Že od sredine 19. stoletja so v Rusiji – kot tudi v drugih državah po Evropi in v ZDA – ujetnike uporabljali pri gradbenih projektih in v tem videli legitimen ukrep. Kot je v članku o delu kaznjencev pri gradnji amurske železnice, objavljenem leta 1911 v *Tjuremnyj vestnik*, ugotovil neki pisec, je spoznanje »jetniki so sužnji države« že staro.³⁵ V času Stalina – bi lahko rekli – so iz tega stavka potegnili nadaljnji sklep: ker število državnih sužnjev ni zadoščalo, je bilo treba zvišati število ujetnikov.

Sedanjest

Kot lahko še danes opazimo pred cerkvami, na ulicah ali postajah podzemne železnice, se je v Rusiji od starega sveta odnosov do revščine gotovo ohranilo več kot pri nas. Veliko beračev goji versko podobo, s tem ko mrmrajo molitve in se križajo; glede na višino zaslužka večine prebivalstva so obdarovani razmeroma velikodušno. Tudi odzivi na marginalnost občasno spominjajo na prejšnje čase. 3. januarja 1996 je poročevalska agencija Interfaks sporočila, da želi moskovska mestna uprava od policije dobiti 300.000 beračev in brezdomcev ter jih namestiti v posebna prenočišča; nato pa jih želijo, kolikor bo mogoče, uporabiti za delo. Toda o uresničitvi načrta ni bilo slišati več ničesar.

A po zaslugi političnih in družbenih preobratov v preteklih desetletjih se v Rusiji kažejo tudi jasne spremembe v odnosu do revščine. Oblike državno vsiljene marginalnosti so v glavnem izginile. Državni monopol socialnega dela je odpravljen. Vzporedno z državnimi, v svoji sposobnosti delovanja pogosto močno oslabljenimi ustanovami se v navezavi na pred-revolucionarne tradicije in ob prevzemanju zahodnih zgledov razvijajo novi nastavki družbenega in zasebnega karitativnega dela.

Spremembe v odnosu do revščine

Uvodoma zastavljena vprašanja so ob predhodnih izpeljavah posredno že dobila odgovore: spremembo v odnosu do revščine smo opazili predvsem v prehodu od revščine, s katero so bili ljudje sprijaznjeni in ki je bila versko umeščena, »nujna«, k sprejemanju revščine kot

³⁵ *Tjuremnyj vestnik* 1911, zv. 1, str. 77.

neurejenega stanja. Od začetka 18. stoletja so se proti revščini borili predvsem s kriminalizacijo, prisilnim delom, sekundarno pa tudi z organizirano pomočjo. Šele naslednji korak, ki je bil tesno povezan z razsvetljenstvom in družbeno modernizacijo, je pomenil začetek prizadevanja, da bi z oblikovanjem ustreznih ekonomskih okvirnih pogojev in z resocializacijo posameznika revščino na splošno odpravili. Vendar moramo pri tem pomisliti na to, da nov odnos tistega prejšnjega ni popolnoma nadomestil, temveč so novi nastavki prekrili starejše oblike, ne da bi jih popolnoma izpodrinili.

Primerjava z Zahodno Evropo

Katere skupne značilnosti in katere razlike lahko najdemo ob primerjavi sprememb v odnosu do revščine v Zahodni Evropi na eni strani in v Rusiji na drugi strani? Skupni sta zagotovo splošna razvojna težnja – prehod od sprejete revščine do prizadevanja za njeno čim obsežnejšo odpravo – in pa prekrivanje starih oblik z novimi. Prav tako je skupno zaporedje prevladujočih nosilcev institucionalizirane skrbi za reveže: od cerkve oziroma cerkveno normiranega, versko utemeljenega individualnega delovanja je pobuda prešla na državo, ki je to skrb od 19. stoletja naprej deloma odstopila družbi. Posebnost predstavlja »korak nazaj« k državnemu monopolu v sovjetskih časih. Tako v Zahodni Evropi kot v Rusiji so od »praidej« o novih odnosih do revščine pa do njihove uresničitve kot dela družbene prakse pretekla dolga obdobja.

Vendar pa je treba navesti tudi razlike: razvoj v Rusiji je potekal v občutnem časovnem zamiku v primerjavi z Zahodno Evropo. Sprememba v odnosih in obnašanju do revščine je tudi v Rusiji prišla kot odgovor na notranje razvojne poti; toda za posamezne oblike organizacije so od 18. stoletja dalje v Rusiji prevzemali zgled z Zahoda. Prav zato je bilo Katarini II. mogoče in se ji je zdelo primerno uporabiti citate iz Montesquieuja. Samo v sovjetskih časih so se poskušali v vedno večji meri odtrgati od paradigme »zapoznelega razvoja«, s tem ko so ne le diahrono (kot preseganje predrevolucionarne ureditve), temveč tudi sinhrono (kot alternativo zahodni meščanski družbi) propagirali svoj lasten sistem. Že v predrevolucionarnem času močan položaj države – ne kot organizatorice, temveč kot določevalke norm – se je v sovjetskem času izkazal kot pogoj za uveljavitev državnega monopola tudi na tem področju življenja.

Po koncu sovjetske posebne poti se bo zavestno obračanje k vzorom iz zahodnih držav najbrž vse bolj uveljavljalo tudi v socialni politiki. Sledi preteklih odnosov do revščine pa bodo tam verjetno še dolgo časa ostale opaznejše kot v drugih evropskih državah.

Iz nemščine prevedla Anja Naglič

Zusammenfassung

**»Ein Mensch ist nicht deswegen arm, weil er nichts hat, sondern weil er nicht arbeitet.«
Wandlungen in der Einstellung zur Armut in Russland (18.–20. Jahrhundert)**

Ludwig Steindorff

Der Beitrag wurde zur Gänze auch in deutscher Sprache veröffentlicht in »Ein Mensch ist nicht deswegen arm, weil er nichts hat, sondern weil er nicht arbeitet.« Wandlungen in der Einstellung zur Armut in Russland (18.–20. Jahrhundert), in: Christiana Albertina. Forschungen und Berichte aus der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel 52–53 (2001), S. 26–43.